

УДК 340.12

Бровко Наталія Іванівна – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, теорії держави і права та державного будівництва Білоцерківського національного аграрного університету

АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ ПРАВОСВІДОМОСТІ ЛЮДИНИ У ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ

Досліджено точки зору щодо сутності категорії правосвідомості. Доведено необхідність подальшого філософсько-правового аналізу цього феномену. Розкрито значення, роль і вплив правосвідомості на поведінку громадян, що зрештою впливає на формування правової держави та побудову громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: свідомість; правова поведінка; право; правові норми; правова культура; правосвідомість.

У зв'язку з тим, що сучасне суспільство змінюється, трансформуючись у соціум європейського зразка, переосмислення закономірностей буття є необхідним для кожної людини. Усвідомлення змін у суспільстві, ролі, місця та значення правових норм зумовлює зміни у свідомості людини, а отже питання правової свідомості людини постає особливо гостро.

Дослідження феномену правосвідомості людини має значну наукову й практичну цінність, адже дасть змогу вирішити низку питань, пов'язаних із розбудовою держави, подальшим становленням європейського суспільства та участю громадян у правотворчості, сприятиме розв'язанню проблем, пов'язаних із правовим вихованням і забезпеченням правопорядку.

Необхідність розв'язання проблеми правосвідомості у філософсько-правовому контексті зумовлена передусім ситуацією, притаманною суспільству в період розбудови правової держави європейського зразка. У Конституції України визначено, що наша держава є правовою, суверенною, демократичною. Як свідчить

історія, нормативного закріплення не завжди достатньо. Важливе значення має ставлення кожного громадянина до правових норм, їх усвідомлення та потреба в їх дотриманні. На нашу думку, здійснення філософсько-правового аналізу категорії правосвідомості є доцільним, оскільки саме з позиції філософського праворозуміння можна з'ясувати дію факторів, які впливають на поведінку суб'єктів права. Це необхідно для розробки стратегії правового розвитку українського суспільства нового зразка з високим рівнем правової культури та правової свідомості.

Феномен правосвідомості вивчали чимало науковців і філософів у різні епохи й періоди. Ці дослідження не можна вважати цілком вичерпними, адже суспільство повсякчас трансформується, особливо на сучасному етапі, з огляду на що питання правосвідомості людини постає досить гостро, викликаючи неабиякий інтерес.

Ще однією з причин, що зумовлює потребу у вивченні категорії правосвідомості, є комплекс суперечностей, які виникли під час правотворчого процесу в державі. Унаслідок цього в різних галузях права з'явилися правові норми, які, незважаючи на їх юридичну досконалість, стали недієвими, оскільки під час їх прийняття не було враховано сучасні типи правосвідомості людини в трансформуючому суспільстві. Загальновідомо, що сучасній юридичній науці притаманний нормативістський підхід Г. Кельзена, який стверджував, що вчення про право має бути «чистим», а отже слід звільняти досліджуване явище або предмет від того, що не є правом [1, с. 124]. Як свідчать реалії, такий підхід не цілком відповідає сьогоденню. Ще німецькі юристи Г. Гуго, К. Савіньї та Ф. Пухта звернули увагу на те, що нормативні приписи, визначені державою з метою врегулювання суспільних відносин, досить часто не знаходять підтримки в суспільстві, тобто в суспільній свідомості, оскільки суперечать народному духу, що формувався протягом тривалого часу. Тому головна мета права, правових норм – це відповідність їх правовій свідомості суспільства [1, с. 113–116].

Правосвідомість відіграє важливу роль у правовій реальності. З одного боку, вона породжує правову реальність, а з іншого – є результатом сприйняття та освоєння правового життя суспільства й правових відносин, що панують у ньому. Правосвідомість людини – це її знання про право, оцінка чинного

права й правових норм, думки та ідеї про зміни в праві. Правосвідомість передбачає сукупність поглядів, ідей, почуттів, настроїв, уявлень про право, роль права, яку воно відіграє в житті суспільства, держави, ідеї про права людини, її відповідальність перед іншими людьми, державою та суспільством.

Аналіз й усвідомлення правосвідомості як певного феномену сягає давніх часів, охоплюючи міфологічний і релігійний світогляди, згідно з якими суспільний порядок покликаний встановлювати космічний та природний порядок. Людське існування має ґрунтуватися на космологічних міфах, що висвітлюють негатив хаосу й безладу. Зокрема, Рігведа, негативно оцінюючи хаос, визначає його як «... морок, покритий мороком...». Міфи Стародавнього Єгипту трактують хаос як океан, у якому відсутні тверді площини, небо, живі істоти. На думку Конфуція, це – суміш стихій, тобто те, що немає форми та прояву. Християнство пояснює хаос як «кару Божу» на людський рід. Стародавні греки позначали цим поняттям початок усього у світі, у якому перебуває джерело життя, адже все виникло із всесвітнього хаосу. Водночас існували й тлумачення космосу, згідно з якими він слугує основою суспільного порядку. Космічні закони мають впливати та врегульовувати суспільні відносини. Філософи античності трактують наявність таких законів, вказуючи на їх пріоритетність порівняно з офіційною владою. У зв'язку з цим заслуговує на увагу вчення Геракліта про космічний закон, який уважали основним регулятором суспільного порядку та іменували «логос».

Розгляд філософсько-правових концепцій щодо феномену правосвідомості варто розпочати з аналізу ідей Платона та Цицерона. Заслуговує на увагу думка Платона про те, що за допомогою правового виховання можна впливати на природну правосвідомість кожного, формуючи таким чином позитивне право в суспільстві. Цицерон, хоча й був опонентом Платона, стверджував, що природне право значною мірою впливає на формування правосвідомості особи. Отже, можна констатувати, що хоча зазначені позиції і різняться, проте вони не заперечують феномен правосвідомості та його вагому роль у формуванні соціуму, держави, суспільства [1, с. 26–32].

Новоєвропейська суспільна свідомість суттєво відрізняється від своїх попередників. Вона не спирається на міфологію та символізм середньовіччя та вже не усвідомлює себе в гармонії з логосом і космосом. Ф. Бекон визначає думку людини як силу, аналогом якої в зовнішньому світі є закон, або «усталене царство законів» [2]. Знання людини є силою, але тільки тоді, коли є критерієм достовірної природи розуму та її свободи. Знання – це не мрійлива свобода, а реальність особистого світу.

Тези «Левіафана» Т. Гоббса стали методологічними принципами позитивного права та істотним змістом ключових положень сучасного права. На протипагу «механіци» та «фізици» суспільства Т. Гоббса, Дж. Локк концентрував увагу на ідеї правосвідомості.

Таким чином, правосвідомість будь-якого суспільства в різні епохи закріплювалась у нормах особливого позитивного права, не сягаючи за межі загальних принципів, хоча акценти історично й змінювалися.

Можна виділити два напрями в дослідженні природи правосвідомості. Прихильниками першого, природно-правового, були М. Т. Цицерон, І. О. Ільїн, А. Камю, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск'є, Ф. В. Шеллінг, Л. М. Толстой та ін. Яскравим прикладом другого, позитивно-правового, напряму є праці Платона, Арістотеля, Тіта Лівія, В. А. Бачиніна, В. Соловйова, П. А. Гольбаха, Н. А. Бердяєва та ін.

Правосвідомість конкретного індивіда та його роль у соціальному бутті аналізували чимало дослідників. Серед них П. А. Гольбах, Ф. В. Шеллінг, С. К'єркегор, А. Камю, В. А. Бачинін, І. О. Ільїн. Окремі філософи зверталися до проблеми правосвідомості всього суспільства (Платон, М. Т. Цицерон, Т. Лівій, Ш.-Л. Монтеск'є, М. О. Бердяєв).

До праць, автори яких досліджували феномен правосвідомості, належать «Закони» та «Держава» Платона, «Політика» Арістотеля, «Про державу» та «Про закони» Цицерона, «Левіафан» Гоббса, «Політичний трактат» Спінози, «Про дух законів» Ш.-Л. Монтеск'є, «Про суспільний договір» Ж.-Ж. Руссо, «Основи природного права» Й. Г. Фіхте та ін.

Працям І. Канта та Г. В. Ф. Гегеля також належить важливе місце в досліджуваній проблематиці, адже вони вирізняються

своєю фундаментальністю, змістовністю та логічністю думки. Саме І. Канту належить розробка основних категорій правосвідомості. Він аналізує державу та владу, обґрунтовує існування правової держави, вказуючи на роль правової свідомості в її побудові. На його думку, держава – це об'єднання людей, підпорядкованих правовим законам [3, с. 107–110]. У такій державі повинні бути три «гілки» влади: верховна влада (суверенітет) в особі законодавчого органу, виконавча – в особі правителя та судова – в особі судді. Він співвідносить ці види влади, пояснюючи, що їх наявність є обов'язковою ознакою правової держави та громадянського суспільства.

Особливо заслуговує на увагу позиція філософа, що стосується власне права. Так, на його думку, у загальному розумінні право є комплексом певних умов, за яких свавілля однієї особи сумісне зі свавіллям іншої з позиції загального закону свободи [3, с. 112–116]. Таким чином, І. Кант вказує на наявність закону, який повинен обмежувати будь-яку свободу: «Право – це обмеження свободи кожного за умови згоди його зі свободою всіх інших, наскільки це можливо за деяким загальним законом, а публічне право – це сукупність зовнішніх законів, які уможливають таке порозуміння» [3, с. 118].

У межах правосвідомості І. Кант виокремлює так званий «правовий стан», тобто такі взаємовідносини між людьми, за наявності яких кожен може користуватися власним правом, та «неправовий стан», тобто такий, у якому зовсім немає справедливості. Неправовий стан він називає станом приватного права, а громадянський – станом публічного права [3, с. 114–117]. Заслуговує на увагу певна правова термінологія, запроваджена І. Кантом, зокрема поняття «шлюбне», «речове», «речове-особисте», «громадянське», «особисте», «міжнародне», «превентивне», «суворе», «космополітичне» тощо. Ці категорії слугували теоретичним підґрунтям для розуміння феномену правової культури. Слід зауважити, що філософ не вдавався лише до метафізичних роздумів про естетику, розум, пізнання, моральність. Він розробив теорію про можливість застосування філософських принципів у практичній сфері соціального життя.

«Філософія права» Г. Гегеля становить інтерес власним розумінням права та правової свідомості людини. Філософ

плідно працював над розробкою цього феномену. «Ідея права власне є свободою, а отже і її розуміння можливе лише тоді, коли вона пізнається в її понятті і в наявному бутті цього поняття» [4, с. 82–86]. Поняття «право» Г. В. Ф. Гегель уживав в трьох значеннях. Право як свобода, на його думку, полягає в тому, що наявне буття загалом є буттям вільної волі. Тим самим правом є свобода як ідея» [4, с. 89–92].

Розглядаючи право як визначений ступінь і формув свободи, філософ мав на увазі державу: «Оскільки держави співвідносяться між собою як особливі волі, і в цьому полягає значущість власне договорів, а особлива воля цілого за своїм змістом є його благом, то останнє становить вищий закон, тим більше, що ідея держави й полягає в протистоянні права як абстрактної свободи, що наповнює її особливим за змістом благом, та держави, визнані передусім як конкретні цілісності» [5, с. 232–236].

Становить інтерес також така думка Г. В. Ф. Гегеля про право: «Абстрактне право реалізовує держава. Зазвичай право розглядають як нещастя, яке обмежує природне право людини. Право на землі повинно бути непорушною святинею, але нерушима святиня є лише на небесах або в думках. На землі ж право може бути порушено. Тому головна мета полягає в пізнанні права» [4, с. 118–126]. Філософ, визнаючи антропоцентричну суспільну свідомість, зауважив: «На світському горизонті зійшов розум, людина усвідомила власну волю й силу, стала відчувати задоволення від землі, від своїх занять, оскільки вона вбачала в них справедливість і розум» [5, с. 249].

Думка філософа є слушною, особливо в наш час, коли питання правосвідомості стоїть дуже гостро і людина не лише знає та усвідомлює значення правових норм, а й бажає, а іноді й вимагає їх дотримання іншими суб'єктами права.

Щодо марксистського підходу правосвідомість людини є формою суспільної свідомості, що відображає суспільне буття. Для того, щоб зрозуміти сутність, природу та логіку правосвідомості, слід звернути увагу власне на суспільні відносини. Звідси витікає, що питання правосвідомості не має самостійності, чіткого обґрунтування та аналізу, що викликає сумнів.

У сучасній правовій доктрині відсутня єдина думка щодо того, чим є правосвідомість людини, хоча кожна з існуючих позицій

має раціональне зерно та заслуговує на аналіз. Так, російський мислитель В. Ільїн уважав, що правосвідомість є в кожній людині, яка усвідомлює, що крім неї на світі існують й інші люди. «Правосвідомість, – на думку В. Ільїна, – це своєрідне інстинктивне правовідчуття, у якому людина стверджує свою власну духовність і визнає духовність інших людей» [6, с. 143–148]. Науковець вважає основою правосвідомості християнську совість.

В. Нерсисянц стверджує, що усвідомлення правових норм і наявність у людини правової культури є необхідними елементами її життєдіяльності. На його думку, відсутність у суспільстві правової культури спричиняє деспотизм і тиранію. Саму ж правову культуру він називає «другою природою». Таким чином, право – це «не культурний плід на дикому дереві, а плід окультуреного дерева». Власне правову культуру він визначає як здатність жити згідно з правовими нормами, що свідчить про високий рівень розвитку людської свідомості [7, с. 106–118].

Правосвідомість є поняттям багатограним, а тому вимагає пильної уваги з боку вчених. Так, її визначають як комплекс раціональних і психологічних компонентів, які не лише відображають усвідомлення правової дійсності, а й впливають на неї, сприяючи готовності особистості до правової поведінки.

На цьому етапі суспільного розвитку зростає роль права, просвітництва, адже суспільство прагне до закріплення загально визнаних європейських цінностей, зокрема таких, як свобода, справедливість, рівність, забезпечення яких неможливе без аналізу, розуміння та дотримання правових норм кожним членом соціуму. Пліуралізм, як політичний, так й ідеологічний, сприяє розвиткові правової активності громадян, а також дає змогу здійснювати реалізацію попередніх моделей політико-правової участі громадян, що виявляється у формі правового нігілізму та правової пасивності. Тому слід удатися до аналізу категорії правосвідомості з метою з'ясування його впливу на правову поведінку громадян, що зрештою визначає формування правової держави та побудову громадянського суспільства в Україні.

Досліджуючи феномен правосвідомості крізь призму філософсько-правового розуміння, не можна оминати увагою інших галузей юридичних наук, які, безперечно, також звертаються до вивчення цього явища, що свідчить про

міждисциплінарний характер зазначеного феномену. Тому поєднання філософсько-правового й теоретико-правового підходів у розумінні правосвідомості людини сучасності дасть змогу дослідити його якнайкраще.

На нашу думку, правосвідомість не лише слугує джерелом правової поведінки, а й передусім готує особистість до усвідомлення того, у чому полягає необхідна та значуща поведінка, здійснюючи контроль та управляючи поведінкою людини. Саме тому не можна розглядати феномен правосвідомості людини поза суспільним буттям, адже саме воно й формувє правосвідомість людини та суспільства загалом. Правосвідомість людини не лише спрямована на врегулювання відносин, а й покликана сприяти збереженню цілісності суспільства. Таким чином, зазначений феномен можна визначити як комплекс правових почуттів, емоцій, ідей, поглядів, оцінок, установок, уявлень людини про правові норми, які виражають її ставлення, з одного боку, до чинного права, юридичної практики, прав, обов'язків громадян, а з іншого – до бажаних правових явищ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Філософія права : навч. посіб. / [О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін.] ; за заг. ред. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2009. – 208 с.
2. Басин А. А. Эволюция «юридического мировоззрения» в социальной философии Нового времени // Вестник МГТУ. – 1999. – № 1. – С. 107–118.
3. Соловьев Э. Ю. Кант: взаимодополнительность морали и права / Э. Ю. Соловьев. – М. : Наука, 1992. – 216 с.
4. Гегель Г. В. Ф. Система наук. Ч. 1 : Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель // Сочинения : в 14 т. – М. : Соцэкгиз, 1959. – Т. 4. – 488 с.
5. Гегель Г. В. Ф. Лекции по истории философии : в 3 кн. / Г. В. Ф. Гегель. – СПб. : Наука, 1994. – 582 с.
6. Ильин И. А. Кризис современного правосознания / И. А. Ильин. – М. : Статут, 1993. – 318 с.
7. Нерсесянц В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства / В. С. Нерсесянц. – М. : Наука, 1998. – 294 с.